

УДК 94(477.7)“1920/1930”

Юлія Грищенко

аспірант

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: gonzzales@ukr.net

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ В СЕРЕДОВИЩІ БОЛГАР УСРР (20-ті рр. ХХ ст.)

У статті на основі документальних джерел досліджено процес так званого болгарського культурно-освітнього відродження у контексті впроваджені більшовицькою владою політики коренізації. Зокрема, відтворено процес формування системи болгарських культурно-освітніх закладів — мережі шкіл, технікумів і бібліотек. Особливу увагу приділено закладам політичної просвіти й професійно-технічним осередкам — Преславському педагогічному технікуму та Преславській агрошколі.

Ключові слова: болгарська національна меншина УСРР, більшовицька влада, коренізація, культура, освіта, національна ідентичність.

Yulia Grishchenko

Postgraduate Student

Institute of History of Ukraine

of the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: gonzzales@ukr.net

CULTURAL AND EDUCATIONAL PROCESSES AMONG THE BULGARIANS IN THE USSR (the 1920s)

On the basis of documentary sources the author has studied the process of so-called Bulgarian cultural and educational revival in the context of Bolshevik regime's indigenization policy. In particular, it is reproduced the formation of the system of Bulgarian cultural and educational institutions — a system of schools, colleges and libraries. Special attention is paid to the institutions of political education and vocational cells — Preslav Teachers College and Preslav agricultural school.

Keywords: Bulgarian National Minorities of the Ukrainian SSR, the Bolshevik power, indigenization, culture, education, national identity.

Важливим завданням історичних досліджень на сучасному етапі є комплексний підхід до розуміння логіки формування більшовицькими лідерами ідеологічних конструктів і їх практичної реалізації. Адже політика коренізації, окрім адміністративного, територіального, кадрового й економічного реформування, включала і т.зв. «культурне відродження», а принципи, закладені у його реалізацію, у різних модифікаціях проіснували, по суті, до розпаду СРСР.

Метою дослідження є репрезентація на основі архівних документів (виявлених у центральних і обласних архівосховищах України й вперше введених до наукового обігу) культурно-освітнього розвитку болгарської національної меншини УСРР у 20-х рр. ХХ ст.

Більшовицький переворот 1917 р., громадянська війна, докорінна зміна системи влади й господарювання, політика воєнного комунізму, масштабний голод 1921–1922 рр. та круговерть подій, що їх супроводжувала, виступили тлом, на якому розгорталися складні культурні процеси. Вони були далеко не однозначними. Задекларовані більшовиками принципи розвитку освіти та культури на практиці, як правило, перетворювалися на важливий інструмент політико-виховної роботи мас. В. Ленін зовсім не випадково вимагав враховувати «місцеві національні частковості» у пропагандистській діяльності партосередків¹.

Справді, проголошена 1923 р. політика коренізації об'єктивно створювала сприятливі умови для культурно-освітнього розвитку болгарської нації. Почали свою роботу освітні заклади, дещо пізніше з'явилися клуби, бібліотеки, розпочалося видання періодики болгарською мовою.

Висловлені 15 травня 1925 р. наркомом освіти думки щодо розвитку культури та освіти серед нацменшин згодом були оформлені у форматі рішень президії ВУЦВК від 26 травня і передбачали зростання надходжень до місцевих бюджетів, збільшення фінансування середніх і трудових шкіл (зокрема, будівництво нових приміщень, закупівлю інвентарю й посібників), розширення мережі політосвітніх установ².

Згідно з постановою РНК УСРР план роботи Наркомосу серед нацменшин на 1926–1927 рр. передбачав:

- розширення мережі трудових шкіл та політико-освітніх закладів;
- збільшення кількості працівників різних галузей освіти;
- розвиток видавничої справи мовами нацменів;
- організацію науково-дослідної роботи у сфері суспільного та культурного життя нацменшин³.

Особлива увага приділялася підготовці навчальної літератури мовами нацменів, закупівлі інвентарю та приладдя, нестача яких була надто відчутною. Не менш гостро стояло питання ремонту існуючих приміщень та будівництва нових. Планувалося до кінця 1927 р. побудувати щонай-

менше 30 єврейських, по 16 польських і німецьких, по 4 болгарські, грецькі й молдавські школи. Окремо передбачалося вжити заходи щодо розвитку піонерського руху; передусім це стосувалося німецьких, польських і болгарських шкіл.

Крім того, додаток № 1 до цієї постанови зафіксував той факт, що мережа трудових шкіл із викладанням мовами нацменшин залишалася найменш розвиненою у молдавського та грецького населення. Трохи кращою ситуація була в середовищі євреїв, поляків і болгар (існувало 70 болгарських шкіл із загальною кількістю учнів 7 354 особи, що становило близько 50% дітей шкільного віку)⁴.

Наступним документом, який змістовно уточнював згадувану вище постанову, став план роботи Ради нацменшин Наркомосу на 1926–1927 рр. Його організаційна частина передбачала інспектування мережі культурно-освітніх закладів нацменшин (зокрема, планувалося чотири виїзди інструкторів по болгарській лінії); проведення окружних конференцій працівників освіти нацменів (серед них — дві болгарські); призначення інспектора з народної освіти по болгарській лінії в Одесі. Друга частина плану «В галузі соціалістичного виховання» вказувала на необхідність відкриття 25 нових болгарських шкіл I концентру⁵ в Мелітопольській та Одеській округах для дітей 8–9 років і семи нових шкіл II концентру, п'яти болгарських інтернатів при сільських школах-семирічках та більш активного впровадження переходу на болгарську мову викладання в селах Первомайської округи. Щодо дитячих садків, то планувалося відкрити 68 садків, з яких три — болгарські⁶. На 1 січня 1927 р. загальна кількість болгарських шкіл I концентру сягала 39 (4 089 учнів) та п'яти II концентру (1 535 учнів⁷), з яких 35 було відкрито на території Коларівського та Ботевського районів⁸. Архівні матеріали засвідчують, що навчальний план для учнів шкіл II концентру передбачав вивчення болгарської і німецької (як іноземної) мов та літератури⁹ і т.зв. семи «комплексів»: «Історичний кривавий тиждень», «Зимові роботи на селі», «Перехід зими до весни», «Червона армія», «День жінки робітниці», «Тарас Шевченко та Лютнева революція» й «Математичний ряд»¹⁰.

Що ж до загальних обсягів державного фінансування культурно-освітніх установ у 1924–1927 рр., то за 1924–1925 рр. фінансування видавництва збірників та іншої літератури болгарською мовою становило 2 276 руб. (з 36 250 руб. по усіх нацменшинах) і 1 133 руб. у 1926–1927 рр., проведення з'їзду болгарських вчителів — 375 руб., перепідготовки болгарських вчителів — 2 875 руб. у 1924–1925 рр. і 1 514 руб. у 1926–1927 рр.¹¹ Діяльність болгарської пересувної сільської трупи фінансувалася в розмірі 750 р.¹² Витрати районних бюджетів за 1926–1927 рр. по кожному з болгарських районів передбачалися на рівні до 60% саме на

розвиток культурно-освітніх закладів. Наприклад, із загальної кількості видатків бюджету Цареводарівського району в 117 002 руб. ця сума складала 70 тис. руб., Романівського — з 147 406 — 62 тис. руб.¹³

У 1928 р. зберігалася в цілому позитивна динаміка фінансування та відкриття нових шкіл і бібліотек. Зокрема, у плані конкретних заходів по лінії Наркомосу, прийнятому 14 вересня 1928 р., передбачалося збільшення кількості шкіл у районах компактного проживання нацмен, відкриття у центральних бібліотеках округів спеціальних відділів нацменшин (болгарський відділ незабаром був відкритий при Мелітопольській центральній окружній бібліотеці), збільшення фінансування театральних і музичних закладів тощо¹⁴.

Одним із найважливіших напрямів в освітній сфері стала боротьба з неписьменністю серед національних меншин. 21 травня 1921 р. РНК УСРР прийняв декрет «Про боротьбу з неписьменністю», згідно з яким передбачалося досягти оволодіння грамотою населенням УСРР віком від 8 до 50 років. Проведення цієї роботи було покладено на Головний політико-освітній Комітет республіки при Наркомосі, у структурі якого була створена Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з неписьменністю. Для реалізації цієї мети була відкрита ціла мережа закладів — лікнепи, пункти ліквідації неписьменності та школи, об'єднані у товариство «Геть неписьменність». Що ж до болгарського сегменту цього процесу, то протягом 1925–1926 рр. в УСРР існувало 43 лікнепи з національною мовою викладання¹⁵, з яких 11 — на території Цареводарівського району¹⁶. Рівень неписьменності у 1927 р. в середньому по селах Коларівського та Ботевського районів сягав 10–12%¹⁷. Однак, у місцях компактного проживання болгарського населення постійно спостерігався значний дефіцит необхідної навчальної літератури болгарською мовою та приміщень для організації лікнепів¹⁸. У тезах доповіді «Про роботу лікнепу» Коларівського району за 1929 р. вказувалося, що «певна реорганізація та популяризація їх діяльності сприятиме поліпшенню незадовільної ситуації, що складається. Населення неохоче приходить до лікнепів, не помічає їх»¹⁹. Цікавим є порівняння кожної зі структурних одиниць системи лікнепів із «лабораторією експерименту в галузі неписьменності»²⁰.

Реалізовані владою заходи обумовили певні позитивні зміни. Вже станом на грудень 1930 р. друкована література болгарською мовою, призначена для лікнепів, склала 1 700 примірників (серед них — букварі, читанки, методичні листи з трудового навчання та абетки)²¹.

Особливу увагу влада приділяла мережі різноманітних закладів політичної просвіти серед національних меншин. Важливим інструментом проведення культурно-освітньої роботи серед болгар, більшість з яких

проживала у сільській місцевості, стала діяльність широкої мережі клубів, сельбудів, хат-читалень, бібліотек і червоних кутків. Так, при болгарській секції Катеринославського губкому 1924 р. для підготовки працівників низового партійного апарату в місцях компактного проживання нацменшини було відкрито болгарське відділення партійної школи. 1926 р. на її основі створено Дніпропетровську болгарську партійну школу, яка 1927 р. була переведена до Одеси²². В середньому на рік у ній навчався 41 слухач²³.

На 1925–1926 рр. мережа болгарських закладів політичної просвіти була представлена одним клубом, 30 бібліотеками та 103 червоними кутками. Із загальної кількості сельбудів і хат-читалень, яка складалася з 200 єврейських, 276 німецьких, 142 польських, 45 болгарських (19 сельбудів і 26 хат-читалень) та десяти чеських, майже 80% фінансувалися з бюджетних коштів. У місцеві бюджети були закладені лише витрати на діяльність лікнепів та шкіл малописемних. 1925 р. у Цареводарівському районі був відкритий лише один сельбуд, членами якого стали 800 осіб, та чотири хати-читальні з 80 відвідувачами²⁴. При цих закладах того ж року організовані лекційний і театральний гуртки та хорова секція²⁵. На початку 1926 р. в Одеській окрузі існувало два сельбуди та одна хата-читальня, які також фінансувалися за рахунок місцевого бюджету²⁶.

Згідно зі звітом районного інспектора з політичної просвіти Цареводарівського району А. Садового за 1926 р., на території району було відкрито чотири сельбуди (до яких входило 180 членів) та шість хат-читалень з 324 членами. У селах Преслав, Орловка та Цареводарівка сельбуди займали окремі приміщення (при цих же сельбудах влаштувалися довідкові бюро з допомоги селянам), в інших селах вони розміщувалися у приміщеннях сільрад²⁷. Усього за звітний період було проведено 75 лекцій, які відвідало 1 995 слухачів, та 56 бесід за участі 2 430 осіб²⁸.

На території Благоевського району 1927 р. відкрито дві хати-читальні й три сельбуди, при яких працювали бібліотеки. Кількість книжок у них становила: у Благоевому — 1 250, Кубанці — 1 тис., Свердлово — 450 примірників²⁹. Системна робота з політпросвіти серед населення на той час ще не проводилася. Вона відбувалася масово лише у святкові дні. У деяких сельбудах і хатах-читальнях організовувалися лекції з питань сільського господарства, працювали драматичні гуртки. В Коларівському та Ботевському районах у цей час існувало 24 сельбуди та 11 хат-читалень. Особливою популярністю серед населення користувалися сільськогосподарські гуртки. Ці заклади загалом передплачували 280 газет та 33 журнали³⁰. Тут також функціонували 30 бібліотек, загальна кількість книг у яких становила від 300 до 1 тис. найменувань, і п'ять кіноустановок³¹, які в середньому відвідувало 1 300 глядачів на рік³².

Наступного 1928 р. кількість цих закладів залишилася незмінною. У своєму звіті від 24 грудня 1928 р. районний інспектор А. Мірчев доповідав: «Вся робота сельбудів та читалень проходить за планом, при сельбудах відкриті стрілецькі, кооперативні, театральні, художні, музичні гуртки та гурток з надання першої медичної допомоги». Однак, при цьому він наголошував на нестачі кваліфікованих кадрів та необхідній кількості художньої літератури³³. На території Ботевського району театральні гуртки були відкриті у селах Ботево, Преслав, Орловка, Інзовка, Степанівка, Діанівка, Богданівка та Федорівка³⁴.

Тези А. Мірчева дещо конкретизують матеріали відповідної записки «Із дослідження сельбудів та хат-читалень Ботевського району за 1928 р.». Зокрема, у них наголошується на «незначному включенні населення до роботи подібних закладів та частій зміні керівництва, що своєю чергою заважає їх планомірному розвитку, недостатній кількості гуртків та довідкових бюро»³⁵.

Одним із пріоритетних завдань народної освіти стало викладання основ знань рідною мовою у регіонах, де мешкали етнічні групи УСРР. Згідно зі «Схемою системи освіти серед національних меншостей УСРР» (1926 р.), підготовленою Наркоматом освіти України, «система освіти серед національних меншостей УСРР співпадає зі всією системою народної освіти, що прийнята в УСРР». Зазначимо, що система шкільної освіти серед національних меншин Півдня України перебувала у незадовільному стані. Створення болгарських шкіл на практиці виявилось складним завданням, оскільки робота, по суті, починалася «з нуля». Перед органами народної освіти стояли інші непрості завдання, зокрема, пов'язані з підготовкою кваліфікованих педагогічних працівників, пошуком необхідної кількості приміщень та обладнання. Постійний брак учителів (особливо серед поляків, греків та чехів) не давав можливості більш активно розгортати систему шкіл серед цих нацменшин. За період 1924–1926 рр. спостерігається зростання кількості болгарських шкіл (із 43 шкіл у 1924 р. до 74 у 1926 р. із загальною кількістю учнів 7 184)³⁶. На території тільки Одеської округи (листопад 1925 р.) було 14 болгарських шкіл, у яких навчалося 1 642 учні³⁷, кількість учителів становила 40 осіб³⁸. У звіті завідувача болгарської секції Одеського губкому П. Стоянова зазначалося, що лише у шести з них навчання велося болгарською мовою, в інших — російською або українською³⁹. Найбільшою була школа у с. Великий Буялик. Рівень охоплення болгарських дітей школами в окрузі становив 80%. Вкрай низьким було забезпечення підручниками — лише 10% від загальної потреби. Поряд із цим, серед учнів розповсюджувалася газета «Серп і молот» та деякі брошури політичного змісту, перекладені болгарською мовою. На кінець 1927 р. забезпеченість підручниками

сягала половини від загальної потреби (1924 р. цей показник становив лише 10%)⁴⁰.

Загальна кількість болгарських учнів на території УСРР, які мали можливість відвідувати школи, 1926 р. складала 60%⁴¹, а вже наступного 1927 р. — понад 70%⁴². На 1 вересня 1926 р., згідно зі звітом болгарської секції ЦКНМ за період від 1 жовтня 1925 до 1 вересня 1926 рр., на території УСРР існувало 103 болгарські трудові школи та одна семирічка. Навчання проводилось болгарською мовою, але спостерігалася нестача літератури болгарською мовою. Тільки на початку 1926 р. до друку були передані підручники з історії, фізики, географії та арифметики. У звіті також вказувалося на необхідності відкриття шкіл-семирічок у селах Інзовка, Романівка та Цареводарівка (Мелітопольський округ), с. Великий Буялик (Одеської округи) та с. Вільшанка (Первомайської округи). Планувалося також відкриття трьох агрономічних шкіл у селах Преслав, Великий Буялик і Вільшанка⁴³. План навчання в трудових школах поділявся на кілька блоків:

- лінгвістичний (вивчення болгарської мови та письма);
- точних наук (вивчення математики, фізики, хімії);
- наук про землю (природознавство, географія, астрономія);
- також викладалися малювання, співи, музика та фізичне виховання⁴⁴.

На території Вільшанського району Первомайської округи викладання болгарською мовою у школах розпочалося дещо пізніше — лише восени 1926 р. На кінець 1929 р. там діяло вже десять болгарських чотирирічок (по дві у Вільшанці та Малій Мазниці, по одній — у Добрій, Станковатій та Лозоватці тощо⁴⁵).

На 1 січня 1927 р. в Коларівському районі функціонувало 25 шкіл із чотирирічним й одна з семирічним курсом навчання (учнівський контингент становив 2 580 дітей), у Цареводарівському — 16 шкіл⁴⁶.

Згідно зі звітом районного інспектора з освіти С. Симеонова, 1928 р. на території Благоевського району було відкрито вісім болгарських трудових шкіл⁴⁷, де навчання відбувалося у чотирьох вікових групах (8–9, 9–10, 10–11 та 11–12 років). Усього на території Одеської округи у цей час існувало 12 таких навчальних закладів⁴⁸. Стосовно ліквідації неписьменності С. Симеонов зауважував: «У нашому районі ліквідація неписьменності не поставлена на потрібний щабель свого розвитку, в районі не існує окремої секції «Геть неписьменність», а лише відкриті групи при школах-семирічках і трудових школах (села Благоево, Кубанка, Куяльник і Свердлово)»⁴⁹.

У Коларівському та Ботевському районах 1927 р. відкрито 35 шкіл з 4-річним терміном навчання та чотири семирічки, які охоплювали 86% усіх учнів болгарської національності⁵⁰. Зростання шкільної мережі серед

болгарського населення Мелітопольської округи констатував IV з'їзд рад Коларівського району (березень 1929 р.). Так, окремо наголошувалося, що «у цьому році в Коларівці було побудовано дві семирічки, а всього шкільним навчанням вдалося охопити 93% дітей району»⁵¹.

У 1928/1929 навчальному році серед болгарської нацменшини охоплення дітей початковою освітою досягало 87,3% (для порівняння: в середовищі українців — 77,4%)⁵².

Професійна освіта найбільш потужно розвивалася серед єврейського населення. 1927 р. існувало десять професійно-технічних шкіл, два єврейські відділи при загальних технічних школах, дев'ять шкіл робітничої молоді, по одній художній, музичній і сільськогосподарській школі, чотири педагогічні й один сільськогосподарський технікум. По болгарській лінії натомість діяв лише один педагогічний технікум та одна агрошкола у с. Преслав.

Преславський педагогічний технікум розпочав свою роботу 4 січня 1921 р. у системі Наркомату освіти УСРР на базі реорганізованої вчительської семінарії (яка своєю чергою була організована на початку ХХ ст. на базі відкритого ще 1875 р. вищого училища для підготовки вчителів болгарських початкових шкіл та писарів⁵³) спершу у формі трирічних педагогічних курсів, а з 1925 р. вже як «педагогічний технікум». Основною метою його діяльності була підготовка вчителів для болгарських шкіл УСРР. Загалом, технікум став типовою радянською просвітницькою структурою, створеною для забезпечення освітніх потреб нацменшини.

Навчання було поділено на чотири курси, один з яких — підготовчий. У середньому в технікумі навчалось 133 студенти (1927 р. — 152⁵⁴). Більшість студентів походили з родин селян, наймитів і службовців⁵⁵. Робота навчального закладу у повному обсязі фінансувалася державою. У 1924–1925 рр. бюджет технікуму складав 34 332 руб. (із яких 17 392 руб. — заробітна плата працівників і 9 085 руб. — виплата стипендій), у 1926–1927 рр. — 33 190 руб. (із яких 17 644 руб. — заробітна плата й 9 140 руб. — стипендіальний фонд)⁵⁶.

При Преславському педагогічному технікумі щороку проводилися трьохтижневі курси для вчителів-болгар (які пропорційно представляли Коларівський і Ботевський райони). Програма курсів розраховувалася на 130 годин і структурно поділялася на чотири цикли: агрономічний, біологічний, метеорологічний та політпросвітницький⁵⁷. Робота цих курсів фінансувалася в межах коштів місцевого бюджету⁵⁸.

Також відомо, що в структурі технікуму були відкриті два гуртки — педагогічний і науковий. Заняття педагогічного гуртка проводилися з метою закріплення знань студентів з основних навчальних дисциплін,

тому їх в обов'язковому порядку відвідували всі студенти II та III курсів, а науковий — лише студенти III курсу з II навчального семестру⁵⁹. З 1925 р. була поширена практика проведення т.зв. «педагогічних семінарів» серед студентів, теми занять яких стосувалися соціально-економічного складу населення болгарських сіл УСРР, структури просвітницьких організацій на селі, ролі сельбудів, хат-читалень та антирелігійної пропаганди⁶⁰.

Начальний план передбачав викладання таких дисциплін⁶¹:

Період навчання	Назва дисциплін
Підготовчий курс	Суспільствознавство, історія, співи, малювання, російська мова, болгарська мова, українська мова, німецька мова, математика, хімія, географія, фізика, фізкультура, трудове навчання та природознавство.
I курс	Політична економіка, економічна географія, історія класової боротьби, педагогіка, співи та музика, образотворче мистецтво, російська мова, болгарська мова, українська мова, фізика, хімія, математика, фізкультура, трудове навчання, ботаніка, зоологія та геологія.
II курс	Усі дисципліни I курсу, література, педагогічні системи, дидактика та школознавство, т.зв. курс «сільськогосподарської енциклопедії» та методологія краєзнавства.
III курс	Усі дисципліни II курсу, радянське конституційне право, методологія політосвітньої роботи та метеорологія.

Для влаштування дозвілля студентів керівництвом навчального закладу влаштовувалися екскурсії. Наприклад, у 1927/1928 навчальному році були організовані поїздки до Ленінграда, Москви та на Кавказ.

Кращі студенти технікуму після завершення навчання отримували направлення до Одеського педагогічного інституту, в якому існував болгарський факультет (очолюваний професором Б. Малчевим). Перший його випуск відбувся 1937 р. Молоді спеціалісти після завершення навчання у цьому педінституті направлялися для роботи до болгарських сіл⁶². На жаль, діяльність болгарського сектору було припинено 1938 р. через закриття всіх національних структур у вузах УРСР.

Крім того, у Преславі була відкрита сільськогосподарська школа, основним завданням якої стала підготовка агрономів для обслуговування прилеглих сіл⁶³. Два корпуси школи розташовувалися біля сіл Преслав та Ногайськ. Кожне з приміщень поділялося на класні кімнати, учительські, бібліотеку, спец-контору й фізико-технічний кабінет.

Діяльність школи спрямовувалася на підготовку спеціалістів з очищення зерна, роботи під час посівів чи збирання врожаїв, обрізування дерев, облаштування розплідників, городів та виноградників, роботи в конюшнях та свинарниках. Щоліта учні брали участь у прополюванні та зборі зернових культур. Педагогічна робота проводилася в школі згідно із затвердженими Наркомосом навчальними програмами. Крім спеціалізованих предметів (ботаніка, зоологія, рільництво, машинознавство, геодезія, організація сільського господарства, садівництво й виноградарство) обов'язковими були болгарська мова й література, математика, хімія, фізика та суспільствознавство⁶⁴.

Загальна площа земель, переданих у користування школи, становила 100 га, з яких 46 га були відведені під посіви озимої пшениці, 17 га — під ярові культури, 5 га — під пшеницю, 1 га — під плодовий розсадник та по 0,5 га — під город і виноградники⁶⁵. Крім названих культур сіяли ячмінь, овес, кукурудзу, соняшник, буряк і картоплю⁶⁶. Школі належали п'ять коней, дві корови, шість свиней, 25 породистих курей та 28 одиниць сільськогосподарської техніки⁶⁷.

Навчання у школі вкладалося в III курси. Середня кількість учнів становила від 59 до 85 на рік. Стипендії отримували до 80% учнів у залежності від загальної успішності навчання (у грошовому еквіваленті виплати коливалися від 27 до 63 руб.⁶⁸).

Фінансування школи було покладено на місцевий бюджет і становило близько 25 тис. руб. на рік, з яких 16 тис. припадало на адміністративно-навчальну частину і 9 тис. — на сільськогосподарську⁶⁹. Фонди шкільної бібліотеки налічували 1 120 підручників. Для керівництва сільськогосподарською роботою школи була утворена спеціальна комісія, до складу якої входили завідувач школи, кілька інструкторів, завгосп та п'ятеро учнів із найвищими показниками в навчанні⁷⁰. Також при школі були організовані гурток «Безбожників» із 24 членів та сільськогосподарський куточок⁷¹.

Під час проведення обстеження Преславської агрошколи (травень 1928 р.) інспектор народної освіти Мелітопольської округи П. Верклов назвав такі недоліки у її роботі: наявність великої кількості ґрунтів-солончаків, які за своїми фізичним і хімічним складом унеможливлювали висадку характерних для болгарських господарств культур та організацію т.зв. «дослідного поля»; відсутність відповідного пристосованого приміщення для інтернату, в якому могли проживати учні та вчителі агрошколи; недостатню якість опалення; нестачу навчальної літератури, інвентарю та спецодягу; несвоєчасну виплату стипендій учням⁷².

Невід'ємною частиною ідеологічної роботи була діяльність партії у театральній сфері. Так, 1926 р. одразу після відкриття педагогічного

технікуму аматорами театральної і музичної справи на базі Преславської болгарської пересувної театральної трупи був створений Преславський театр. Трупа формувалася зі студентів та викладачів технікуму, а перші вистави відбувалися в Преславі та навколишніх селах. Офіційно вона була зареєстрована як «Болгарська пересувна театральна трупа», діяльність якої контролювалася та фінансувалася коштом Наркомосу. Основною метою її діяльності стало ідеологічно-просвітницьке спрямування та забезпечення театральними виставами відповідного змісту болгарських сіл Мелітопольської й Одеської округ. Згідно зі Статутом, до штату групи входив директор, режисер, диригенти хору й оркестру, бухгалтери, артисти та допоміжний персонал. Переважна більшість акторів, співаків, музикантів були аматорами. Спектаклі, які ставилися трупю, планувалися по сезонах, навіть із корекцією цін на квитки (жителі бідних сіл Діанівка та Федорівка відвідували вистави безкоштовно).

У 1926–1927 рр. учитель Преславського технікуму М. Гренчаров організував викладачів установи на будівництво в Преславі приміщення для трупи. У 1927–1928 рр. у колективі працювали 30 акторів, хор та оркестр, ставилися п'єси болгарських авторів, виконувалися твори російських та українських композиторів. У жовтні 1927 р. трупа гастролювала в селах Зеленівці, Єлизаветівці, в листопаді — с. Богданівці, в грудні — с. Діанівці, у квітні 1928 р. — с. Степанівці і Ногайську, в травні — селах Гірсівці й Федорівці, у червні — селах Гюнівці та Луначарському, в серпні — с. Софіївці, у вересні — селах Манойлівці й Вячеславівці⁷³.

Для підвищення акторської майстерності та рівня режисури трупи Нарком освіти в грудні 1928 р. організував її керівництву відрядження для ознайомлення з роботою театрів Москви, Ленінграда та Харкова. Матеріали тримісячного звіту трупи 1928–1929 рр. вказують на помітну активізацію діяльності колективу та на збільшення кількості артистів⁷⁴. Вельми продуктивною була робота над репертуаром — підбиралося музичне оформлення, вірші, адаптувалися лібрето, перекладалися болгарською мовою тексти вистав, здійснювалося аранжування окремих номерів для струнного оркестру (три перших скрипки, друга скрипка, альт, віолончель, контрабас), написання клавір і партитур сольних і хорових номерів із супроводом оркестру. В репертуарі з'явилися дві нові оперети — «Сіволанінська комедія» П. Чижевського (російською мовою), драма «Взимку» О. Низової у перекладі болгарською мовою⁷⁵. Відносно фінансування діяльності театру відомо, що із місцевого бюджету на нього 1929 р. було виділено 2 тис. руб.⁷⁶ У період із 1930 по 1934 рр. ця сума була збільшена до 5 тис. руб.⁷⁷

У репертуарі колективу переважали здебільшого вистави з використанням сюжетів тогочасного життя — сільського побуту, кооперативних

відносин, торговельних стосунків, релігійних мотивів та ін. У музичному оформленні п'єс широко використовувалися болгарські народні пісні й танці. Театр припинив своє існування 1941 р.

Питання забезпечення потреб національних меншин книжковою продукцією, зокрема і болгарською мовою, також залишалися актуальними. 1926 р. при Всеукраїнському відділенні Центрвидаву був створений болгарський сектор, який займався виданням літератури болгарською мовою. Однак, незважаючи на це, упродовж тривалого часу національні школи не були забезпечені достатньою мірою виданнями національними мовами. Відзначимо, що порівняно краще була налагоджена видавнича діяльність єврейською й німецькою мовами, значно гірше — болгарською та польською. Відомо, що на 1 квітня 1926 р. Держвидав УСРР із запланованих 86 друк. арк. навчальних посібників видрукував лише 26 (30%)⁷⁸. Враховуючи це, з липня 1926 р. при президії ВУЦВК була організована Всеукраїнська філія Видавництва народів СРСР, яку планувалося трансформувати у видавництво національними мовами УСРР. За період 1924–1925 рр. болгарською мовою надруковано 45,5 друк. арк. літератури держвидав, у 1925–1926 рр. — 26,2 друк. арк. держвидав і 22,2 юрвидав⁷⁹. У звіті про роботу болгарського бюро при ЦК КП(б)У за 15 липня — 15 грудня 1924 р. С. Міцев зазначав, що «максимум уваги у видавничій справі за цей період було приділено друку перекладеної болгарською мовою партійної літератури — «Історія партії» та «Політграмота»⁸⁰.

Складну ситуацію у справі публікації літератури мовами нацменів яскраво демонструють матеріали доповідної записки «Про видавництво літератури мовами національних меншостей за вересень 1926 — квітень 1928 рр.». Зокрема, у документі вказується, що «говорити про будь-який відсоток забезпечення підручниками малочисельних нацменшин (молдавської, болгарської та грецької) досить важко, адже до цього часу болгарською мовою, наприклад, видано тільки чотири підручники. Абсолютно не налагоджена робота у справі видання літератури для шкільних бібліотек, піонер-літератури та літератури для дітей шкільного віку». Аналогічною ситуація була і з політосвітньою літературою: «для її видання зроблено надто мало. Наявна мережа хат-читалень, сельбудів та клубів навіть більш значних нацменів (єврейської, польської та німецької), не кажучи вже про політосвітні установи малочисельних нацменів, укомплектовані мізерною кількістю книжок громадсько-політичного, науково-популярного та художнього змісту». Характерно, що вартість підручників мовами нацменшин у порівнянні із підручниками українською мовою була істотно вищою. Так, наприклад, підручник для 6 класу «Географія» (за редакцією А. Іванова) українською мовою коштував 75 коп., а німецькою — втричі більше (2 руб. 35 коп.)⁸¹.

Нестача болгарської літератури, яка видавалася на території УСРР у видавництвах «Культур-Ліга» й «Трибуна в Україні», певною мірою компенсовувалася видавництвами Москви. На 1926/1927 видавничий рік там було заплановано видати 70 друк. арк. літератури болгарською мовою⁸². Крім навчальної літератури, 1926 р. до друку були передані брошури, перекладені болгарською мовою: «Народи Радянської республіки та збереження їх національних прав» та «Як отримати селянину кредит»⁸³. На 1927/1928 видавничий рік до плану болгарської секції Центрвидаву було включено 43 позиції (підручників, дитячої літератури, популярної агітаційно-партійної, жіночої та сільськогосподарської) загальним накладом 70 тис. прим⁸⁴.

У 1927–1928 рр. юридичний відділ Наркомосу констатував, що «робота юрвидаву з друку юридичної літератури мовами нацменшин проводилась дуже кволо». Не випадково було прийнято рішення щодо організації розповсюдження нацменівської юридичної літератури, зокрема: «Положення про сільради та РНК», «Про рівноправність мов та сприяння розвитку української культури» й Земельного кодексу німецькою, польською, молдавською та болгарською мовами⁸⁵.

2 серпня 1928 р. представниками ЦКНМ була підготовлена зведена доповідна записка про реальний стан видавництва наукової літератури та підручників мовами національних меншин, адресована Наркомторгівлі. Зокрема, вказувалося на неналежне забезпечення бібліотек, клубів, сельбудів чеською, болгарською й німецькою літературою. Особливо наголошувалося на недостатній кількості юридичної літератури. Документ містив прохання щодо збільшення фінансування видавництв нацменів на наступні роки. Зокрема, болгарською мовою планувалося видати: «Земельний кодекс» (тираж 500 прим.) та «Кодекс про родинну опіку» (тираж 500 прим.)⁸⁶.

Зміст та видання болгарських газет і журналів завжди перебували під жорстким контролем партійних і державних органів влади. На засіданні Колегії агітації та пропаганди ЦК КП(б)У 29 серпня 1921 р. було прийнято рішення, яке стосувалося друківаних видань нацменшин. Зокрема, у Бердянську планувалося друкувати газету болгарською мовою тиражем одна тисяча екземплярів щотижня⁸⁷.

З 15 жовтня 1924 р. у Харкові почала видаватися перша болгарська газета «Серп і молот» накладом у шість тисяч екземплярів щотижня. Її головним редактором був призначений С. Міцев. Основні завдання газети, як наголошувалося в її першому номері, полягали у висвітленні внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, місцевого життя, радянського будівництва, ознайомленні місцевого населення із заходами радянської влади та боротьбою за встановлення революційного правопорядку⁸⁸.

Структурно кожен номер газети поділявся на кілька рубрик — «Партійне життя», «Комсомольське життя», «Сільське господарство», «Із наших сіл», «Денні новини», «Червоноармійський куток», «За кордоном» тощо. У деяких випусках розміщувалися «Літературні додатки», де друкувалися уривки з творів болгарських письменників, та рубрики «Наше минуле», у яких розміщувалися історії окремих родин болгар-переселенців.

Через постійний брак фінансування із запланованих 48 номерів першої половини 1925 р. вийшло лише 11, загальним тиражем 66 тис. екз.⁸⁹ Відомо, що наклад газети розсилався до 41 болгарського села, у кожному з яких, своєю чергою, призначалася особа, відповідальна за якомога ширше поширення серед населення її свіжих номерів. У селах також відбувався постійний набір сільських кореспондентів, які готували різноманітні матеріали до друку (тим самим видавці сподівалися на збільшення популярності газети). Загальні витрати на її друк щороку становили приблизно 2 600–2 800 руб.⁹⁰ У січні 1926 р. газету було перейменовано на «Радянське село»⁹¹. Її загальний наклад у січні 1929 р. складав 2 тис. екз.⁹² 22 серпня 1928 р. на засіданні ЦКНМ розглядалося питання про забезпечення Центрвидаву та редакцій національних газет відповідними приміщеннями. Редакції болгарської газети «Серп і молот» передбачалося передати одну кімнату⁹³.

Особлива увага зверталася на молодь. У 20-х рр. ХХ ст. з друку виходили два окремих журнали болгарською мовою — «Будь готовий» та «Млад ударник».

Успіхи в розвитку народної освіти та культурно-просвітницькій роботі серед болгарського населення УСРР відзначалися під час проведення I Всеукраїнської наради серед національних меншин (січень 1927 р.), у якій брали участь С. Міцев, С. Іджилов, Б. Малчев, Л. Раєвський, В. Караміхов, І. Узунов та Ф. Соломонов. Зокрема, С. Міцев 11 січня 1927 р. на засіданні болгарської секції наради відзначав, «...що 60% дітей шкільного віку охоплені школами-чотирирічками. Для них були створені і діють дві повні семирічки, три неповні середні школи, політехнікум, радпартшкола, чотири стаціонарні та чотири пересувні школи політграмоти, 18 сельбудів, 24 хати-читальні, 42 лікнепи та дитячий будинок. Також виділена субсидія для пересувної болгарської театральної трупи та окружної болгарської бібліотеки»⁹⁴. Водночас головуючий наголосив і на недоліках, що мали місце в культурно-освітньому будівництві, наприклад, «не вистачало приміщень для шкіл I та II концентрів соціального виховання, агрошкіл, сельбудів та хат-читалень; відчувався гострий дефіцит навчальної, керівної та іншої літератури болгарською мовою, кваліфікованих викладачів для шкіл та педтехнікумів»⁹⁵.

У центрі уваги партійних органів перебувала пропагандистська робота, спрямована на боротьбу проти релігії. Антирелігійна політика,

затверджена ЦК КП(б)У, полягала «в поглибленні антирелігійної пропаганди з метою дискредитації усіх можливих релігійних та культових заходів» і здійснювалася губернськими комітетами з антирелігійної пропаганди. Особливу увагу, згідно з директивами ЦК КП(б)У, слід було приділяти пропаганді серед національних меншин, а саме: «поляків України, серед яких може бути безліч шпигунів та євреїв»⁹⁶. Виокремлювалися питання німців-менонітів (їх кількість на той час становила 80 тис. осіб), які проживали на території Мелітопольської, Запорізької та Бердянської округ, і баптистського руху⁹⁷. Початковим кроком «у боротьбі із сектантством та релігійністю нацменів» повинна була стати організація у середовищі кожної національності кооперативних організацій, подібних до «Колоністу», які б об'єднували католиків і лютеран, тим самим виключаючи релігійний фактор.

Болгарське населення УСРР (80% від загальної кількості якого було віруючим) також стало об'єктом атеїстичного перевиховання. Методи його реалізації на першому етапі впровадження полягали в загально-просвітницькій і науковій роботі, наступним кроком була безпосередня антирелігійна (спростування існування Бога) й антицерковна пропаганда (викриття духівництва та найбільших релігійних вірувань)⁹⁸.

Відомо, що лише на території Цареводарівського району 1924 р. діяло 16 церков і 23 церковні громади: 17 православних, три молоканських, дві баптистські й одна старовірська. 1927 р. кількість церков зросла до 24⁹⁹. Найбільшими з них були православні церкви сіл Ботево, Діанівка, Преслав, Райнівка, Орловка, Федорівка та Строганівка¹⁰⁰. У Благоевському районі у цей же час діяло 18 православних церков¹⁰¹.

Отже, тотальний наступ на релігію, який супроводжувався переслідуванням духовенства й знищенням культових споруд, не оминув і болгарські села. Показовою сторінкою став епізод із закриттям церкви у с. Степанівка Цареводарівського району 1926 р. На засіданні районного комітету партії було прийнято рішення про закриття церкви та передачу її майна під майбутній клуб. Шляхом підпільної агітації віруючі намагалися домогтися відновлення роботи церкви, на що райвиконкомом було вирішено посилити антирелігійну пропаганду через степанівський осередок «Безбожника». Після повторного клопотання селян про відновлення роботи церкви Мелітопольський окружний адміністративний відділ постановив «будівлю церкви переорганізувати під сельбуд»¹⁰².

Каналами розповсюдження атеїстичної пропаганди серед дорослого населення були матеріали відповідного змісту в газетах, діяльність антирелігійних організацій «Безбожник» тощо. Зокрема, у звіті керівника товариства «Безбожник» Мелітопольського округу П. Ворошилова за 1927–1929 рр. відзначалося, що «антирелігійна робота просувається до-

силь повільними темпами, для кращої її реалізації необхідно масштабніше підходити до проблеми, дивитися вперед не на рік-два, а як мінімум на десятиліття. Тільки тоді ми досягнемо позитивного результату»¹⁰³. Розробкою та популяризацією стратегії наступу на церкву займалися регулярні конференції «Безбожників». Одна з таких у березні 1929 р. відбулася на території Коларівського та Ботевського районів¹⁰⁴. Під час проголошення заключного слова секретар Мелітопольської окружної ради М. Дергачов виокремив основні напрямки антирелігійної боротьби:

- завершення організаційного оформлення усіх спілок «Безбожників» на території округи,
- збільшення кількості антирелігійної літератури,
- контроль за продажем дешевої релігійної літератури (календарів, брошур, підручників, листівок, портретів, плакатів, портретів і діапозитивів),
- друк антирелігійної літератури мовами національних меншин (німецької, болгарської, польської, чеської),
- внесення відповідним органам влади резолюцій із проханням заборонити будівництво й ремонт молитовних будинків і церков,
- зміна календаря таким чином, щоб замість церковних свят вихідними були визначені виключно революційні, а церковні — виділені як звичайні робочі дні,
- закриття всіх церковних курсів та шкіл із майбутніми арештами керівників цих закладів,
- проведення більш активної антирелігійної роботи у колгоспах¹⁰⁵.

Окрема частина його виступу стосувалася реалізації антирелігійних заходів у освітніх закладах. Зокрема, передбачалося перевірити всі шкільні програми та навчальні плани на відсутність будь-якого релігійного змісту, в усіх школах організувати товариства «Безбожників», налагодити діяльність пересувних бібліотек антирелігійного змісту, а серед педагогічного складу шкіл обов'язково проводити раз на півроку антирелігійні курси¹⁰⁶. По лінії політичної освіти необхідно було, за словами М. Дергачова, налагодити роботу пересувних кіноустановок і виставок антирелігійного змісту. При цьому вартість квитка за відвідування подібних заходів повинна бути показово нижчою від звичайних¹⁰⁷.

Намагаючись охарактеризувати наслідки так званої культурної революції у середовищі болгар УСРР, слід зазначити, що попри позитивну динаміку кількісного зростання мережі культосвітніх закладів, культурне життя громади в умовах радянської дійсності крокувало суперечливими звивистими стежками. Становище болгарської національної меншини УСРР у 20-х рр. ХХ ст. віддзеркалювало загальний зміст соціалістичних нововведень, запроваджуваних Радянською державою. Одним із перших

важливих кроків стало створення мережі установ, діяльність яких формально зосереджувалася на вирішенні широкого спектру національних питань, — національних секцій ЦК КП(б)У, відділу національних меншин при НКВС та ЦКНМ при ВУЦВК. Натомість національно-адміністративне реформування першої половини 20-х рр. ХХ ст., по суті, проігнорувало утверджені десятиліттями засади співіснування багатоетнічного регіону Півдня України. Етнічні меншини (у тому числі болгарська) були розірвані новими адміністративно-територіальним одиницям, що спричинило занепад традиційних форм господарювання й національно-культурного життя.

Загалом, коло проблем, пов'язаних із вивченням культурно-освітнього розвитку національних меншин у 20-ті рр. ХХ ст., завжди перебуває у фокусі досліджень вітчизняних учених-істориків¹⁰⁸. Як усі вони справедливо зазначають, основною метою політики коренізації було посилення радянської влади, а завдання полягало не стільки в тому, щоб навчити нацменів читати або писати, скільки спонукати їх думати і жити виключно «по-радянськи». Коренізація стала важливою складовою системи економічних, політичних і культурних заходів, які забезпечували стабілізацію більшовицького режиму й тогочасного суспільства загалом. Проведення національного районування започаткувало планомірне включення болгарської національної меншини до розбудовуваної радянської системи. Відкриття болгарських навчальних закладів (шкіл, технікумів, широкої мережі клубів і бібліотек), поява газет і журналів, створення системи судових камер, органів міліції та широкої системи медичних закладів на місцях підсилювало контрольні функції центру. Зміцнення тоталітарної системи та особистої влади Й. Сталіна перетворило апаратну коренізацію на фальшиву гру.

¹ *Ленін В.І.* Ліберали і демократи в питанні про мови // В.І. Ленін про Україну. — К., 1969. — Частина I. — С. 501, 503.

² Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. Р-99, оп. 8, спр. 72, арк. 7.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 413, оп. 1, спр. 131, арк. 1.

⁴ Там само. — Арк. 4.

⁵ Згідно з «Кодексом законів про народну освіту в УСРР» (2 листопада 1922 р.) система закладів соціального виховання включала в себе школи I концентру, в яких навчались учні віком від 8 до 12 років, II концентру — від 12 до 15 років та професійні школи — від 15 до 17 років.

⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 150, арк. 30–36.

⁷ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 381, арк. 37.

⁸ Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО), ф. Р-3496, оп. 1, спр. 4, арк. 104.

- ⁹ ДАЗО, ф. Р-3496, оп. 1, спр. 265, арк. 51–55.
- ¹⁰ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 246, арк. 42–48.
- ¹¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 131, арк. 98.
- ¹² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 146, арк. 2.
- ¹³ *Орлянский В.С.* Хозяйственная и культурная деятельность советов приазовских болгар в 20-е гг. // Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. — Запоріжжя, 1993. — Вип. 1. — С. 54.
- ¹⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 1, арк. 1–1зв., 2.
- ¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2688, арк. 11.
- ¹⁶ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 19, арк. 391.
- ¹⁷ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 39, арк. 222.
- ¹⁸ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 68, арк. 41.
- ¹⁹ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 423, арк. 30.
- ²⁰ Там само, арк. 33.
- ²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2688, арк. 14.
- ²² ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 71зв.
- ²³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 132, арк. 7.
- ²⁴ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 133, арк. 1–2.
- ²⁵ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 128, арк. 15.
- ²⁶ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 49.
- ²⁷ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 39, арк. 80.
- ²⁸ Там само, арк. 82.
- ²⁹ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 490, арк. 13.
- ³⁰ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 39, арк. 81.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 263, арк. 225.
- ³² ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 39, арк. 82.
- ³³ ДАОО, ф. Р-969, оп. 1, спр. 715, арк. 100.
- ³⁴ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 39, арк. 81.
- ³⁵ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 69, арк. 76.
- ³⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 381, арк. 31; ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 71.
- ³⁷ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 52.
- ³⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 88, арк. 11.
- ³⁹ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 75.
- ⁴⁰ ДАОО, ф. Р-1673, оп. 1, спр. 248, арк. 32.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 10.
- ⁴² ДАЗО, ф. Р-3496, оп. 1, спр. 4, арк. 39.
- ⁴³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 86.
- ⁴⁴ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 264, арк. 15–16.
- ⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 541, арк. 34.
- ⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 376, арк. 5.
- ⁴⁷ ДАОО, ф. Р-969, оп. 1, спр. 715, арк. 115.
- ⁴⁸ ДАОО, ф. Р-134, оп. 1, спр. 69, арк. 58.
- ⁴⁹ ДАОО, ф. Р-969, оп. 1, спр. 715, арк. 136.
- ⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 393, арк. 71.
- ⁵¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 481, арк. 105.
- ⁵² *Якубова Л.Д.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і — перша половина 30-х рр. ХХ ст. — К., 2006. — С. 413.

⁵³ *Лопатанов В.И.* К вопросу о переселении болгар в Приазовье // Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. — Запоріжжя, 1993. — Вип. 1. — С. 26.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 263, арк. 224.

⁵⁵ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 370, арк. 2.

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 131, арк. 90, 94.

⁵⁷ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 370, арк. 32.

⁵⁸ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 137, арк. 39.

⁵⁹ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 370, арк. 13.

⁶⁰ Там само, арк. 15.

⁶¹ Там само, арк. 14–16.

⁶² *Колоянов В.В.* Просветительское дело болгар в Украине в 20–30-е гг. // Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. — Запоріжжя, 1993. — Вип. 1. — С. 63–64.

⁶³ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 399, арк. 1.

⁶⁴ Там само, арк. 40.

⁶⁵ Там само, арк. 38.

⁶⁶ Там само, арк. 39.

⁶⁷ Там само, арк. 40.

⁶⁸ ДАЗО, ф. 267, оп. 1, спр. 22, арк. 90.

⁶⁹ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 399, арк. 41.

⁷⁰ Там само, арк. 39.

⁷¹ Там само, арк. 42.

⁷² Там само, арк. 42.

⁷³ *Знаменська М.В.* З історії культурно-освітньої роботи болгар України (20–30-ті роки) // Відродження. — 1994. — № 1. — С. 16.

⁷⁴ ДАОО, ф. Р-134, оп. 1, спр. 69, арк. 60–62.

⁷⁵ *Калоянов В.В.* Българската просвета през 20-те и 30-те година на ХХ век. — София, 2005. — С. 107–111.

⁷⁶ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 421, арк. 4.

⁷⁷ Там само, арк. 5.

⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 12.

⁷⁹ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 72.

⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1841, арк. 1.

⁸¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 150, арк. 68.

⁸² ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 72.

⁸³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 86.

⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 352, арк. 32–33.

⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 150, арк. 103.

⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 352, арк. 25.

⁸⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 750, арк. 115.

⁸⁸ Сърп и чук, 1924, 15 октомври.

⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2013, арк. 161.

⁹⁰ Там само, арк. 162.

⁹¹ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 513, арк. 3.

⁹² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 562, арк. 69.

⁹³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 352, арк. 2.

⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 254, арк. 4, 46–65.

⁹⁵ Там само, арк. 70.

⁹⁶ ДАЗО, ф. 241, оп. 2, спр. 17, арк. 8.

- ⁹⁷ Там само, арк. 18.
- ⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 84–85.
- ⁹⁹ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 19, арк. 319.
- ¹⁰⁰ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 3, спр. 8, арк. 2–3.
- ¹⁰¹ Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. — К., 1995. — С. 122.
- ¹⁰² ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 319, арк. 284–286.
- ¹⁰³ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 33, арк. 203.
- ¹⁰⁴ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 319, арк. 290.
- ¹⁰⁵ Там само, арк. 291–292.
- ¹⁰⁶ Там само, арк. 293.
- ¹⁰⁷ Там само, арк. 294.
- ¹⁰⁸ Єфіменко Г.Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) (1) // Український історичний журнал. — 2000. — № 2. — С. 82–93; Єфіменко Г.Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) (2) // Український історичний журнал. — 2000. — № 4. — С. 37–47; Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938). — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — 304 с.; Якубова Л.Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і — перша половина 30-х рр. ХХ ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — 456 с.

REFERENCES

1. Kaloianov, V. (2005). *Вълхарската проsveta prez 20-te y 30-te hodyna na XX vek*. Sofyia [in Bulgarian].
2. Koloianov, V. (1993). *Prosvetytelskoe delo bolhar v Ukraine v 20-e — 30-e hh. Bolharske naseleння Pivdnia Ukrainy: doslidzhennia i dokumenty*. (Vol. 1, pp. 61–66) [in Ukrainian].
3. Lenin, V. (1969). *Liberaly i demokraty v pytanni pro movy. V.I. Lenin pro Ukrainu* (Chastyna I, pp. 501–503). Kyiv [in Russian].
4. Lopatanov, V. (1993). *K voprosu o pereseleny bolhar v Pryazove. Bolharske naseleння Pivdnia Ukrainy: doslidzhennia i dokumenty*. (Vol. 1, p. 10–23) [in Ukrainian].
5. Orlianskyi V. (1993). *Khoziaistvennaia y kulturnaia deiatelnost sovetov pryazovskikh bolhar v 20-e hh. Bolharske naseleння Pivdnia Ukrainy: doslidzhennia i dokumenty*. (Vol. 1, p. 66–85) [in Ukrainian].
6. Pavlenko, V. (1995). *Ukrainsko-bolharski vzaiemyny 1918–1939 rr*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Сърр у чул, 1924, 15 октомвру.
8. Yakubova, L. (2006). *Etnichni menshyny v suspilno-politychnomu ta kulturnomu zhytti USRR. 20-i — persha polovyna 30-kh rr. XX st*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Yakubova, L. (2006). *Etnichni menshyny v suspilno-politychnomu ta kulturnomu zhytti USRR. 20-i — persha polovyna 30-kh rr. XX st*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Yefimenko, H. (2000). *Zminy v natsionalnii politytsi TsK VKP(b) v Ukraini (1932–1938)*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 82–93 [in Ukrainian].
11. Yefimenko, H. (2000). *Zminy v natsionalnii politytsi TsK VKP(b) v Ukraini (1932–1938)*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 37–47 [in Ukrainian].
12. Yefimenko, H. (2001). *Natsionalno-kulturna polityka VKP (b) shchodo radianskoi Ukrainy (1932–1938)*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Znamenska, M. (1994). *Z istorii kulturno-osvitnoi roboty bolhar Ukrainy (20–30-ti roky)*. *Vidrodzhennia*, 1, 15–17 [in Ukrainian].